

Сфанова Є. В.,аспірантка кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВПЛИВУ РЕЛІГІЇ НА ПРАВОВУ ПОВЕДІНКУ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Анотація. Стаття присвячена дослідженню актуальних питань взаємодії і взаємного впливу правових норм і релігійних норм на прояви поведінки суб'єктів правовідносин. Наголошується на цінності релігійних норм, які виступають ключовим елементом, що здійснює регулювання суспільних відносин протягом тривалого історичного періоду.

З'ясовано, що вкрай актуальними і спірними питанням є встановлення ключових нюансів відмежування особливостей, відмови особи від військової служби через свої релігійні переконання, від зловживання особою наданих їй прав і спробами ухилитися від виконання обов'язку визначеного Конституцією України щодо захисту нашої країни від збройної агресії. Саме суд, має встановити і оцінки серйозності релігійних переконань особи, щоб запобігати її спробам зловживання і ухиленню від проходження військової служби і захисту батьківщини.

Досліджено позицію Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях неодноразово наголошував увагу на тому, що в силу гарантованого пунктом 1 статті 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод права, держава має забезпечити громадянам проходження альтернативної (невійськової) служби, яка має бути повністю відокремленою від військового обов'язку, та визнавав право громадян з релігійними переконаннями на відмову від проходження військової служби за їх релігійними переконаннями. В свою чергу, правові позиції, які викладені у судових рішеннях, як в адміністративному судочинстві, так і в кримінальному судочинстві, визначають, що судами по різному трактується гарантоване громадянину право сповідувати свою релігію або переконаннях в аспекті можливості відмови від військової служби.

Зроблено висновок, на нагальній потребі внесення змін до норм чинного законодавства, з метою закріплення права громадян на альтернативну службу під час дії воєнного стану. У питанні законодавчого врегулювання можливості замінити військової служби на альтернативну (невійськову) службу громадянам за їх релігійними переконаннями, необхідно знайти баланс між гарантуванням і забезпеченням особі права на відмову від військової служби через свої релігійні переконання, та мінімізацією випадків зловживання особою наданими їй правами і ухиленням від виконання обов'язку щодо захисту країни від збройної агресії.

Ключові слова: *релігія, релігійні норми, правові норми, поведінка, правова поведінка, військова служба, воєнний стан, Європейський суд з прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, судова практика.*

Yefanova Ye. V. Selected issues of the influence of religion on legal behavior in a state of war

Abstract. The article is devoted to the study of topical issues of interaction and mutual influence of legal norms and religious norms on the behavior of subjects of legal relations. The value of religious norms, which are a key element in the regulation of social relations over a long historical period, is emphasized.

It has been established that an extremely topical and controversial issue is the establishment of key nuances in distinguishing between a person's refusal to perform military service on the grounds of religious beliefs and a person's abuse of their rights and the opportunity to evade their constitutional duty to defend our country from armed aggression. It is the court that must establish and assess the seriousness of a person's religious beliefs in order to prevent their attempts to abuse and evade military service and the defense of their homeland.

The position of the European Court of Human Rights has been examined, which in its decisions has repeatedly emphasized that, by virtue of the right guaranteed by Article 9(1) of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the state must ensure that citizens can perform alternative (non-military) service, which must be completely separate from military duty, and recognized the right of citizens with religious beliefs to refuse military service on the basis of their religious beliefs. In turn, the legal positions set out in court decisions, both in administrative and criminal proceedings, determine that

courts interpret the right of citizens to profess their religion or beliefs in terms of the possibility of refusing military service in different ways.

It was concluded that there is an urgent need to amend the current legislation in order to enshrine the right of citizens to alternative service during martial law. In terms of legislative regulation of the possibility of replacing military service with alternative (non-military) service for citizens based on their religious beliefs, it is necessary to find a balance between guaranteeing and ensuring a person's right to refuse military service due to their religious beliefs, and minimizing cases of abuse of the rights granted to them and evasion of the duty to defend the country from armed aggression.

Key words: *religion, religious norms, legal norms, behavior, legal behavior, military service, martial law, European Court of Human Rights, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, judicial practice.*

Вступ. Після початку збройної агресії РФ проти України, що спровокувало масовий виїзд українських громадян за межі країни, актуалізувалося питання спроб громадянами, через свої релігійні переконання, відмовитися від військової служби та наявна вкрай велика кількість випадків зловживання громадянами наданими їм правами, які б дали їм змогу ухилитися від законодавчо закріпленого обов'язку захищати свою батьківщину від збройної агресії РФ.

Беручи до уваги вищевказане, питання взаємодії правових і релігійних норм, під час дії воєнного стану, шляхом дослідження діючого законодавства України, судової практики, у тому числі рішень Європейського суду з прав людини є вкрай актуальним питанням, яке вимагає комплексного підходу відносно його висвітлення.

Виклад основного матеріалу. Релігійні норми історично виступають найпершими регуляторами суспільних відносин, факторами формування правових норм, ставлення індивідів до правових інститутів, визначення законослухняної або на противагу цьому протиправної лінії поведінки. За допомогою релігійних норм формується певна релігійно-нормативна ідеологія, яка формує певний культурний свідомий тип людини. Через зміст релігійних норм правові норми знаходять своє божественне обґрунтування відповідно до приписів «священних джерел» у нормах сучасного світського та релігійного права. Доцільно наголосити, що важливою організуючою силою життя і діяльності соціуму виступає релігійна література, насамперед, святе письмо: Біблія, Коран, Тора, що встановлюють і визначають особливості життя і діяльність церкви, віруючих, служителів культу. Відхід (відступ), порушення, недотримання

релігійних норм, на думку церкви, є одним із проявів девіантної поведінки [1, с. 72].

М.С. Мельникович дає визначення, що «релігійними нормами доцільно розглядати, як окремий різновид соціальних норм, які сформувались в межах певної релігії (конфесії, деномінації) і є певним зводом правил, приписів, заборон, заповідей, які регламентують поведінку вірянина в різних сферах суспільного і приватного життя, визначають належне, дозволене, можливе і неприпустиме в його діях, закріплюють уявлення про праведне та гріховне» [2, с. 37].

Таким чином, релігійними нормам варто вважати правила поведінки віруючих людей, які встановлені різними віросповіданнями і містяться в релігійних джерелах. Ця група соціальних норм зафіксована у священних книгах християн, іудеїв, мусульман, буддистів тощо. Релігійні норми здійснюють регулювання відносин віруючих у межах церкви або іншої релігійної організації та особливості здійснення відповідних релігійних культів. Вказане визначає, що релігійна нормативна система виступає одним із важливих і найвпливовіших систем у світі. Система релігійних норм за змістом включає в себе норми права, моралі, традицій, а також організаційні норми, і тому в багатьох випадках здатна виконувати регулятивні властивості методами, властивими кожній з названих нормативних систем.

Вчений І.М. Луцький доводить, що конституційне право та релігія виконують практично однакове завдання, оскільки релігія (відносно нашої країни – християнство) має на меті виховання морального християнина, а право – законослухняного громадянина. Крім того, на думку цього дослідника, релігія завжди висувала певні норми і вимоги до

соціальної поведінки людей, які стосувались не тільки ведення культу, а й особистого та суспільного життя людини, мали імперативний характер і впливали на їхню поведінку [3, с. 179].

Зважаючи на те, що релігія є складовою частиною будь-кого без винятку суспільства, у ній відбуваються складні та суперечливі процеси змін, пристосування, перетворення, які в ряді випадків мають девіантний характер [1, с. 72].

Ключовою ознакою релігійної девіації виступає можливість відокремити поняття «добро» та «зло». В Україні поява і діяльність новітніх та нетрадиційних релігійних напрямів є виявом однієї з глобальних тенденцій сучасного релігійного життя – зустрічі традиційного, звичайного з новим, досі невідомим. Молодь, а особливо підлітки, з огляду на перехідний вік, є дуже чутливими до впливів ззовні. Слушно акцентує свою увагу Л.О. Филипович на тому, що «нові релігійні течії виявили глобальну кризу людської цивілізації і, як такі, повинні вивчатися для успішного подолання останньої, оскільки в них, як в дзеркалі, висвічується вся гама проблем сучасної людини, а відтак і всього суспільства» [4].

Розглядаючи релігію з соціологічної точки зору, саме як соціальний інститут, то значення має не проста «релігійна статистика», а те, якою мірою наявність релігійних переконань впливає на повсякденну поведінку людей, якою мірою ціннісний світ сучасних людей співвідноситься з її релігійними переконаннями. Характер взаємодії норм права і релігійних норм у системі соціальної регуляції того або іншого суспільства, як вказує Т.М. Стефанчишена, визначається зв'язком правових і релігійних норм з мораллю і зв'язком права з державою. Релігія, як і раніше, відіграє дуже важливу роль у регулюванні поведінки людей у суспільстві, у формуванні етичних та морально-етичних переконань. Відокремивши її від держави, в жодному разі не можна відділяти її від суспільства і людини [5, с. 119].

В умовах збройної агресії РФ, коли під загрозу поставлено життя, здоров'я, безпеку громадян і саме існування держави, існує нагальна потреба у належному комп-

лектуванні Збройних Сил. Досить актуальним і спірним є визначення ключових нюансів відмежування особливостей, коли особа відмовляється від військової служби через свої релігійні переконання, а коли особа зловживає наданими їй правами і намагається ухилитися від виконання обов'язку визначеного Конституцією України щодо захисту нашої країни від збройної агресії. Звернемо увагу на положення нормативно-правових актів та рішення судів у досліджуваному питанні.

У статті 9 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод зазначається, що «кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [6].

Так, у зв'язку із ратифікацією Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 року, ще у 1997 році, вона в силу приписів частини 1 статті 9 основного закону нашої держави визначається частиною національного законодавства України.

Частиною 4 статті 35 Конституції України передбачено, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою. У свою чергу, положення статті 65 Конституції України визначають обов'язки громадян, зокрема відносно захисту батьківщини, незалежності та її територіальної цілісності, шанобливого ставлення до її державних символів. Грома-

дяни відбувають військову службу відповідно до закону [7].

Норми частини 3 статті 4 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 року № 987-XII передбачено, що ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилятися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством України [8].

Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12.12.1991 року № 1975-XII визначено організаційно-правові засади альтернативної (невійськової) служби, якою відповідно до Конституції України має бути замінене виконання військового обов'язку, якщо його виконання суперечить релігійним переконанням громадянина. А статтями 1, 4 вказаного Закону передбачено, що альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень. На альтернативну службу направляються громадяни, які підлягають призову на строкову військову службу і особисто заявили про неможливість її проходження як такої, що суперечить їхнім релігійним переконанням, документально або іншим чином підтвердили істинність переконань та стосовно яких прийнято відповідні рішення [9].

Відносно судової практики, у досліджуваному питанні, то в першу чергу звернемо увагу на позицію, яка міститься у рішеннях Європейського суду з прав людини, а потім на позицію національних судів, у тому числі і Верховного Суду. У своїх рішеннях Європейський суд з прав людини зазначав, що держава має забезпечити особам проходження альтернативної (невійськової) служби, яка є повністю відокремленою від військового обов'язку, а право осіб з релігійними переконаннями, у тому числі і Свідків Єгови на відмову від проходження військової служби за їх релігійними переконаннями гарантовано

пунктом 1 статті 9 Конвенції. Так, відповідні положення, можемо знайти у рішеннях Європейського суду з прав людини право, зокрема у рішенні по справі «Баятян проти Вірменії» від 07.07.2011 року (заява № 23459/03), у рішенні по справі «Мушфіг Мамедов та інші проти Азербайджану» від 17.10.2019 року (заява 14604/18) [10].

Питання взаємодії права і релігії, а також взаємного впливу норм права і релігійних норм можемо прослідкувати у адміністративних правовідносинах, які мають місце під час дії воєнного стану на території нашої держави, а також у судових рішеннях, які прийняті з урахуванням відповідних правовідносин.

Так, у постанові Шостого апеляційного адміністративного суду від 17.07.2025 року у справі № 759/16675/24, судом з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (справа «Баятян проти Вірменії» від 07.07.2011, заява № 23459/03) визначено, що Свідкам Єгови гарантовано право на відмову від проходження військової служби за релігійними переконаннями, яке закріплено у правових приписах пункті 1 статті 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У вказаній справі було визнано неправною і скасовано постанову по справі про адміністративне правопорушення, відносно притягнення особи за ч. 3 ст. 210-1 КУпАП до адміністративної відповідальності і накладення на неї адміністративного стягнення у вигляді штрафу у розмірі 25 500,00 грн [11].

Цікавим є факт, що один із суддів, який розглядав справу № 759/16675/24 у суді апеляційної інстанції, не погодився з ухваленим рішенням і висловив окрему думку. Так, посилаючись на статтю 9 Європейської Конвенції з прав людини, суддя вважає, що «Свобода релігії та переконань не є абсолютною, а отже може підлягати обмеженням» [12]. Тож, суддя вважає, що особа має бути визнана виною і притягнута до адміністративної відповідальності. Окрема думка судді не вплинула на факт набрання постановою законної сили, однак вона має місце і підтверджує факт того, що один із трьох суддів, які розглядали вказану справу має зовсім протилежне бачення застосування ст. 9 Конвенції.

Натомість, у подібних правовідносинах, де так само, як і у попередній адміністративній справі, де особу було притягнуто до адміністративної відповідальності за ч. 3 ст. 210-1 КУпАП, яка визначає адміністративну відповідальність за порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію та накладення адміністративного стягнення у вигляді штрафу у розмірі 25500,00 грн., суд прийняв зовсім інше рішення.

Зокрема, у Постанові П'ятого апеляційного адміністративного суду від 24.02.2025 року у справі № 947/31292/24, судом апеляційної інстанції з урахуванням гарантованого ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, права сповідувати свою релігію або переконання в аспекті можливості сумлінної відмови від військової служби, суд визнав це право таким, що не є абсолютним.

Апеляційний адміністративний суд зазначає, що «в Збройних Силах України багато різноманітних професій, повноваження за якими, навіть з огляду на релігійні переконання, особа матиме можливість виконувати» [13]. В кінцевому результаті, суд у вказаній справі постанову по справі про адміністративне правопорушення, відносно притягнення особи до адміністративної відповідальності і накладення на неї адміністративного стягнення у вигляді штрафу у розмірі 25 500,00 грн. визнав законною.

Як бачимо, у двох аналогічних справах, де через релігійні переконання, особа не може проходити військову службу або приймати будь-яку участь у військових діях, суди по різному застосували гарантоване п. 1 статті 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод право на відмову від проходження військової служби за релігійними переконаннями. В першому випадку, судом особу було визнано невинною, скасовано постанову по адміністративній справі про притягнення її до адміністративної відповідальності. У другому ж випадку, навпаки, суд визнав особу винною і визнав постанову по адміністративній справі про притягнення її до адміністративної відповідальності правомірною, з огляду на те, що наявні ознаки адміністративного правопорушення, передбаченого ч.3 ст.210-1 КУпАП, оскільки особою

було порушено законодавство про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію.

Також звернемо увагу на взаємодію і взаємний вплив правових норм і релігійних норм у кримінальних правовідносинах і відповідних судових рішеннях, а також прояви поведінки суб'єктів кримінальних правопорушень. Варто сказати, що мають місце, у переважній більшості вироки, якими осіб визнають винними у кримінальних правопорушень у сфері забезпечення призову та мобілізації; ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період.

Для прикладу, вироком Комінтернівського районного суду Одеської області від 03.12.2024 року у справі № 504/3603/24, особу було визнано винною у вчиненні кримінального правопорушення. Вказаний вирок містить посилання на ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, однак суд вказує, що «свобода сповідувати свою релігію або переконання не є правом абсолютним, така свобода може бути піддана відповідним обмеженням, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві» [14].

Вирок Білопільського районного суду Сумської області від 18.11.2024 року у справі № 573/1589/24, яким також особу визнано винною, містить також посилання на статтю 9 Конвенції і суд декларує, що «Конвенція прямо не передбачають права людини відмовитися від виконання військового обов'язку з міркувань совісті, у тому числі з мотивів релігійних переконань, і не унормовують порядок його реалізації» [15].

Цікавим є виправдовуваний вирок Бориспільський міськрайонний суд Київської області від 12.01.2024 року у справі № 359/6608/23. Вказаний вирок, так само як і у вирок Білопільський районний суд Сумської області від 18.11.2024 року у справі № 573/1589/24 містить аналогічне посилання на статтю 9 Конвенції, де суд акцентує увагу на тому, що «вказаною статтею Конвенції прямо не передбачають права людини відмовитися від виконання військового обов'язку з міркувань совісті, у тому числі з мотивів релігійних

переконань, і не унормовують порядок його реалізації». Однак, Бориспільським міськрайонним судом Київської області у вироку від 12.01.2024 року у справі № 359/6608/23 встановлені мотиви особи і визначено, що «єдиною метою поведінки особи було її віросповідання, що не дає йому права на використання зброї та проходження військової служби, в тому числі в умовах воєнного стану та для захисту Батьківщини. Дана позиція обвинуваченого, на думку суду, є сталою та свідомою, і немає на меті уникнення ним мобілізації. Сама відмова від виконання обвинуваченим військового обов'язку є проявом його релігійних переконань» [16].

Наведені, вироки у кримінальних процесах, аналогічно до судових рішень в межах адміністративного судочинства, дають повне право стверджувати також про різне бачення судами положень ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у гарантованому праві особі сповідувати свою релігію або переконаннях в аспекті можливості відмови від військової служби. Так, одні вироки у резолютивній частині визнають невинуватим осіб у пред'явлених їм обвинуваченнях, на противагу в інших випадках відбувається визнання осіб винуватими у пред'явлених обвинуваченнях.

Також звернемо увагу на позицію Верховного суду у досліджуваному питанні. Так, Верховний суд акцентує увагу на практиці Європейського суду, зокрема у своїй постанові від 26.11.2024 року у справі № 125/773/23, судом акцентовано увагу на тому, що «Європейський суд з прав людини у своїй практиці сформував орієнтири, за якими відмова від військової служби є переконанням, що досягає достатнього ступеня сили, серйозності, послідовності та важливості, щоб на нього поширювалися встановлені статтею 9 гарантії, у випадках, коли така відмова мотивована серйозним і непереборним конфліктом між обов'язком служити в армії та совістю людини або її щирими та глибокими, релігійними чи іншими, переконаннями (рішення у справах: «Баятян проти Вірменії» (Bayatyan v. Armenia) від 27.10.2009 року, заява № 23459/03, пункт 110; «Папавасілакис проти Греції» (Papavasiliakis v. Greece) від 15.09.2016 року,

заява № 66899, пункт 36; «Мушфіг Маммадов та інші проти Азербайджану» (Mushfig Mammadov et Autres c. Azerbaidjan) від 17.10.2019 року, заяви № 14604/08 та 3 інших, пункт 74; «Канатли проти Туреччини» (Kanatli v. Turkiye) від 12.03.2024 року, заява № 18382/15, пункт 42). У своїх рішеннях вказаним судом неодноразово було наголошено, що держава вправі встановлювати процедури для оцінки серйозності переконань людини і запобігати спробам зловживання можливістю звільнення з боку осіб, які можуть проходити військову службу» [17].

Подібні посилання на практику Європейський суд з прав людини також є у постанові Верховного Суду від 02.05.2024 року у справі № 344/12021/22 [18].

Варто акцентувати увагу, на проблемному питанні, яке має місце під час дії військового стану в нашій державі. Так, відбуваються постійні порушення прав членів релігійних громад працівниками Територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, що проявляється у відмові враховувати релігійні переконання осіб, віровчення яких не допускає застосування зброї, їх правову аргументацію щодо можливості проходження альтернативної служби та притягнення віруючих до відповідальності за ухиляння від призову під час мобілізації без достатніх правових підстав.

Вказана ситуація, має місце у зв'язку з тим, що відсутні правові норми у законодавчих актах, які б визначали механізм забезпечення реалізації права осіб з релігійними переконаннями на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою, яке закріплено основним законом нашої держави, під час дії воєнного стану. Окрім того, позиція Верховного Суду, яка викладена у постановах від 02.05.2024 року у справі № 344/12021/22 та 26.11.2024 року у справі № 125/773/23 зводиться до наступного: «Можливості заміни в означений спосіб військової служби за призовом під час мобілізації на особливий період Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12.12.1991 року № 1975-XII не передбачає». Вказане додатково підтверджує, зазначену проблематику, яка має місце в умовах сьогодення і має бути вирі-

шена на законодавчому рівні в найкоротші строки.

Висновки. Характер взаємодії і взаємовпливу релігійних норм і норм права, визначається зв'язком вказаних норм з мораллю і зв'язком права з державою. Як протягом тривалого історичного періоду, так і в нинішніх реаліях, релігійні норми є ключовим елементом, що здійснює регулювання суспільних відносин, а також регулює поведінку громадян у суспільстві, формує етичні та морально-етичних цінності громадян.

Аналіз правових позицій, які викладені у судових рішеннях, як в адміністративному судочинстві, так і в кримінальному судочинстві, визначає різну позицію судів, у питанні трактування гарантованого громадянину права сповідувати свою релігію або переконаннях в аспекті можливості замінити військову службу альтернативною (невійськовою) службою.

Аналіз норм чинного законодавства у поєднанні із судовою практикою вказують на ситуацію, яка потребує якнайшвидшого законодавчого вирішення шляхом внесення змін до діючої редакції Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», з метою визначення і гарантування на законодавчому рівні права громадян, під час дії воєнного стану, на альтернативну службу. Однак, при законодавчому врегулюванні вказаного проблемного питання, варто вкрай обережно поставитись до нього, щоб, з одного боку, мати можливість додатково гарантувати і забезпечити особі право на відмову від військової служби через свої релігійні переконання, а також, з іншого боку, що вкрай актуальніше – мінімізувати випадки зловживання особою наданими їй правами і використання певних прогалин, які дають змогу ухилитися від виконання обов'язку щодо захисту нашої країни від збройної агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Мінц М. О. Філософське осмислення девіації в релігійному житті суспільства. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія : Філософія. 2015. Том. 262. Вип. 250. С. 71-77.
2. Мельникович М. С. Релігійні норми в структурі системи права. Київський часопис права. 2023. № 1. С. 36-40.
3. Луцький І. М. Втілення морально-етичних і релігійних норм у засадничих положеннях Конституції України. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2012. Вип. 6. С. 179-201.
4. Филипович Л. О. Нові релігійні течії в сучасному українському соціумі. Науковий журнал «Культура та релігія». 2023. № 12. URL: <https://crj.fi/novi-religijni-techi%D1%97-v-suchasnomu-ukra%D1%97nskomu-socziumi>.
5. Стефанчишена Т. М. Релігійний фактор у формуванні правових систем. Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 45. С. 119-121.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.
8. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.
9. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 р. № 1975-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>.
10. Мамченко М. Незабезпечення Свідкам Єгови можливості реалізувати їх право на альтернативну службу є втручанням у їх свободу сповідувати свою релігію – рішення суду. Судово-юридична газета. 06.07.2024. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/304855-neobespechenie-svidetelyam-iegovy-vozmozhnosti-realizovat-ikh-pravo-na-alternativnuyu-sluzhbu-yavlyaetsya-vmeshatelstvom-v-ikh-svobodu-ispovedovat-svoyu-religiyu-reshenie-suda>.
11. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 17.07.2025 р., справа № 759/16675/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128950344>.

12. Окрема думка судді Шостого апеляційного адміністративного суду від 17.07.2025 р., справа № 759/16675/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128950537>.
13. Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду від 24.02.2025 р., справа № 947/31292/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125375970>.
14. Вирок Комінтернівського районного суду Одеської області від 03.12.2024 р., справа № 504/3603/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123453767>.
15. Вирок Білопільського районного суду Сумської області від 18.11.2024 р., справа № 573/1589/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123062392>.
16. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 12.01.2024 р., справа № 359/6608/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116417007>.
17. Постанова Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 26.11.2024 р., справа № 125/773/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123380783>.
18. Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 02.05.2024 р., справа № 344/12021/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025